

przekraczaniu tego, co jest — pobudzaniu ekspansji. Autor *The New Society* deklaruje się jako konserwatysta, wydaje się jednak, iż bliższy był raczej amerykańskiemu neokonserwatyzmowi lub liberalizmowi.

Refleksja Karla Mannheima odnosiła się natomiast do skutków powstania społeczeństwa masowego w wymiarze politycznym. Planowanie rozumiał on jako ochronę przed nagłymi załamaniem — kontrolę niepewności, wiodącą nie do konformizacji lecz do koordynacji zachowań. Obaj wykroczyli poza struktury myślowe ideologii mieszczańskiej, nie burząc jednak jej porządku.

Radykalną wizję systemu alternatywnego na gruncie analiz totalitaryzmu próbowała natomiast stworzyć Hannah Arendt. Nadając polityce wymiar egzystencjalny, widziała w niej obszar wyzwolenia wyższych zdolności człowieka, określający sens jego życia. Jej oryginalna koncepcja władzy i system rad obywatelskich interesowały filozofów i polityków wszystkich nurtów, nie dając się przy tym zintegrować z żadnym z nich.

Z ideałami mieszczańskimi zrywali również nastawieni rewolucyjnie myśliciele, skupieni wokół *Institut für Sozialforschung* we Frankfurcie nad Menem. Opublikowana dopiero na emigracji (w USA) ich teoria krytyczna (teoria filozoficzna i koncepcja polityczna) negowała ustalony przez nie porządek. Wypracowane w głównej mierze przez Maxa Horkheimera i Herberta Marcusego ujęcia prawdy (prawdziwe jest to, co w danej epoce historycznej zgodne jest ze świadomością konkretnych jednostek i zbiorowości, walczących o wyzwolenie ludzkości!) uwypukla największą trudność, tkwiącą w owej wizji: jej negatywny, nie legitymizujący aktywności żadnej grupy, charakter. Niemożność przekształcenia teorii krytycznej w konkretny program działania doprowadziła w okresie późniejszym do podziału: Max Horkheimer i Theodor W. Adorno zajęli pozycje pesymistyczne, podczas gdy Erich Fromm i Herbert Marcuse tworzyli nowe wizje społeczeństwa (pierwszy pisząc o jego stopniowej humanizacji, drugi o nowej organizacji na drodze wyzwolenia seksualnego).

Publikacja R. Skarzyńskiego uwzględniła fakt, iż rezultatem kryzysu społeczeństwa mieszczańskiego pierwszej połowy XX w. stał się nie tylko faszyzm, ale także twórczość (cała) emigracji niemieckojęzycznej — a zatem i jej myśl polityczna. Poruszając problemy odwieczne i nowe, wywołane zmieniającą się sytuacją społeczno-polityczną, wyrastając z dziedzictwa myśli niemieckiej w atmosferze intelektualnego wygnania, narodziła się ona w wyjątkowej, konkretnej sytuacji — na emigracji, oznaczającej „zniszczenie większości, jeśli nie wszystkich determinant egzystencji, tak społecznych, politycznych, ekonomicznych, jak i może przede wszystkim ideologicznych” (s. 236). Zbadanie wszystkich najważniejszych obszarów aktywności owej zbiorowości wymaga wysiłku interdyscyplinarnego, który pozwoliłby na kompleksową rekonstrukcję jej losów.

Izabela Ferens

Traditionen und Traditionssuche des deutschen Faschismus. 4. Protokollband. Hrsg. von Hubert Orłowski und Günter Hartung. Wydawnictwo Naukowe UAM w Poznaniu, seria filologia germańska, nr 36. Poznań 1992, 196 ss.

Czwarty tom protokołów konferencyjnych z cyklu „Tradycje i poszukiwania tradycji w faszyzmie niemieckim” dotyczy szeroko rozumianego zagadnienia „konserwatywnej rewolucji”.

Na tle poprzednich dokonań tom ten podejmuje próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie o istotę i rolę ruchu „konserwatywnej rewolucji” w odniesieniu do jej konsekwencji dla literatury w okresie Republiki Weimarskiej i Trzeciej Rzeszy, a jednocześnie zajmuje się różnymi aspektami i przejawami tradycji, do których nawiązywał faszyzm niemiecki. Większość (około 2/3) zamieszczonych tekstów dotyczy pierwszego z wymienionych zagadnień — zarówno w odniesieniu do twórczości i działalności pisarzy pretendujących do miana „opozycjonistów” w Trzeciej Rzeszy, pisarzy zaliczanych do tzw. emigracji wewnętrznej (Walter von Molo, Reinhold Schneider), jak i pisarzy nacjonalistycznych, bezpośrednio zaliczanych do ruchu „konserwatywnej rewolucji” (Hans Grimm, Ernst Jünger, Ernst von Salomon).

Tematyzacją postaci „przywódcy” w biograficzno-historycznych powieściach Waltera von Molo (*Fridericus*, 1925; *Die Leegnde vom Herrn*, 1928; *Mensch Luther*, 1928 i in.) zajmuje się Tadeusz Namowicz. Autor artykułu wskazuje na — w dużej mierze „oczywistą” — antydemokratyczną koncepcję postaci „przywódcy”. Interesujący kontekst, w jakim ten wniosek został sformułowany, dotyczy klasyczo-romantycznego rodowodu pojmowania idei „przywództwa”, w którym to rodowodzie koncepcje „elitarniej mniejszości” obecne tak w liberalnej, jak i w konserwatywnej świadomości historycznej, zdają się bardzo blisko z sobą sąsiadować.

Stosunek Reinholda Schneidera do „konserwatywnej rewolucji” omawia Roman Nowak. Artykuł wskazuje na różnorakie odniesienia (światopoglądowe i polityczne) oraz źródła postaw, jakie autor *Oskarżenia* zajmował wobec narodowego socjalizmu.

Próbkę zróżnicowania i pogłębienia podstaw krytycznego spojrzenia na powieść Hansa Grimma *Volk ohne Raum* (1926) przynosi artykuł Güntera Hartunga. Wychodząc od polemiki z linearnym, jakby „teleologicznym” rozpatrywaniem twórczości H. Grimma w kategoriach ideologicznego prekursorstwa w stosunku do narodowego socjalizmu, G. Hartung proponuje zróżnicowane podejście do poglądów politycznych autora, subiektywnie pojętej intencji tekstu i faktycznego jego oddziaływania oraz zwraca uwagę m.in. na takie kwestie w powieści H. Grimma, jak problematyczność uogólniania doświadczeń jednostkowych, brak obiektywizmu oraz kwestię artystycznego autentyzmu powieści. W tym kontekście można mieć wątpliwości, czy porównawcze odwołanie się do „innej wielkiej (sic!) powieści z tamtego okresu” (Tomasz Mann, *Czarodziejska góra*, 1925) było rzeczywiście konieczne. Przytaczane przez autora przykłady (łącznie z kwestią występujących w powieści H. Grimma deficytów w zakresie formalno-językowym) dokumentują wystarczająco dobitnie poruszane kwestie. Do tej grupy tekstów należy zaliczyć również artykuł Mariana Frątczaka poświęcony ideologii rasistowskiej w twórczości H. Grimma.

Jednemu z czołowych przedstawicieli ruchu „konserwatywnej rewolucji” Ernstowi Jüngerowi poświęcony jest artykuł Wojciecha Kunickiego. Autor podejmuje problem ciągłości, lub jej braku, w twórczości E. Jüngera w okresie przed II wojną światową w odniesieniu do zapisków wojennych *W nawałnicy żelaza* (1920 i kolejne wydania w latach późniejszych) i powieści *Auf den Marmor klippen* (1939). W. Kunicki upatruje elementów kontynuacji w twórczości E. Jüngera przede wszystkim w przesłankach gatunkowych i estetycznych obu analizowanych tekstów, natomiast elementy dyskontynuacji odnoszą się w tym ujęciu — jak można się spodziewać — do ich warstwy ideologicznej.

Również autor książek dla młodzieży Fritz Steuben, który publikował zarówno w Trzeciej Rzeszy, jak i po wojnie w RFN, znalazł się w polu zainteresowań

uczestników konferencji. Pisarz ten, którego właściwe nazwisko brzmi Erhard Wittek, pochodzący z Wągrowca, związany także z Poznaniem, publikował w Trzeciej Rzeszy zarówno książki o tematyce wojennej, w których pisał o „cierpieniach Niemców w byłej Polsce” i usprawiedliwiał napaść na Polskę w 1939 r. (zapiski *Der Marsch nach Lowitsch*, wydane w 1940 r. w ramach serii wydawniczej NSDAP), jak i powieści dla młodzieży. Te ostatnie były sygnowane pseudonimem Fritz Steuben (w nawiązaniu do nazwiska pruskiego generała Friedricha W. Steubena). Zagadnieniem koherencji i/lub dychotomii obu „faz” jego twórczości zajmuje się Piotr Korek. Faza literatury młodzieżowej obejmująca powieści przygodowe, książki o tematyce indiańskiej jest — sądząc chociażby po liczbie tytułów — znacznie bogatsza. Autorowi artykułu udało się jednak wykazać, że nie należy jej rozpatrywać w oderwaniu od militarystyczno-propagandowej fazy twórczości Witteka/Steubena.

Metodologicznie porównywalnym zagadnieniem — problemem „pozorowanej dyskontynuacji” w twórczości Ernsta von Salomona, (przed 1933 r. i w okresie Trzeciej Rzeszy) również silnie zaangażowanego w ruch „konserwatywnej rewolucji” — zajmuje się Hubert Orłowski. Pozorowany brak ciągłości dotyczy (nie tylko w przypadku E. Salomona) relacji między intencją a oddziaływaniem tekstu oraz związanych z tym zabiegów instrumentalizacyjnych. Wychodząc od charakterystyki biografii E. Salomona, którą można traktować jako idealny typ „kariery ochotnika” (pisarz brał udział w walkach ochotniczych oddziałów *Freikorps* w krajach nadbałtyckich i na Górnym Śląsku), H. Orłowski zajmuje się autobiograficznymi elementami w powieściach E. Salomona (głównie *Die Geächteten*, 1930; *Die Kadetten*, 1933) oraz wskazuje na jego działalność wydawniczą i publicystyczną po 1933 r., w tym również w czasie wojny. Autor dowodzi również niesłuszności (ale i nieprzypadkowości) poglądu o zdystansowaniu się E. Salomona od spraw politycznych po dojściu Hitlera do władzy.

Propozycję nowego krytycznego spojrzenia na fenomen „wierszy poświęconych Hitlerowi” — koncepcję starającą się zintegrować aspekty wywodzące się z przesłanek historycznoliterackich, socjologicznych i odnoszących się do szeroko rozumianej krytyki ideologii — prezentuje Stefan H. Kaszyński. Autor dokonuje egzemplifikacji podstawowych elementów stylu, który jest jakby pochodną mniej lub bardziej ujednoczonego inwentarza stereotypów wywodzących się z ideologii nazistowskiej. Szczególnym przypadkiem tego gatunku zdają się być wiersze, których autorami były kobiety (jako przykład posłużyły tu teksty Austriaczki Ingeborg Teuffenbach). Autor artykułu wskazuje na ich niedoskonałość pod względem formy, „poetykę” targaną w polu napięć pomiędzy liryką miłosną, językiem wiersza politycznego a „autorytarnie dekretowaną estetyką”.

Większość pozostałych artykułów zawartych w tomie zajmuje się różnymi aspektami i przejawami tradycji, do których nawiązywał faszyzm niemiecki. I tak znajdujemy artykuły o stosunku Clemensa Brentano do Żydów, do pojęcia *ewiger Jude* jako czynnika samoświadomości twórczej C. Brentano (Heinz Härtl), o wpływie filozofii F. Nietzschego na narodowy socjalizm (Dieter Kelling), o projektach i programach mających zapewnić „odnowienie rasy aryjskiej”, o propagandowej działalności Willibalda Hentschela i Brunona Tanzmanna w pierwszym ćwierćwieczu naszego stulecia, jej politycznych celach i wchłonięciu ich przez ideologię Trzeciej Rzeszy (Günter Wackwitz). Tę część zamyka artykuł S. Busse i F. Zimmermanna dotyczący nacechowanej antysemityzmem działalności propagandowej wydawcy Theodora Fritscha (1855-1933), a całość tomu — artykuł Geralda Diesenera nt. krytyki faszyzmu w działalności ruchu *Freies Deutschland* w latach 1943-1945 w Związku Radzieckim.

Nie ulega wątpliwości, że omawiany tom tak ze względu na szerokie spektrum prezentowanej problematyki, jak i poziom merytoryczny zawartych w nim tekstów stanowi osiągnięcie badawcze wysokiej klasy. Wraz z poprzednimi trzema publikacjami z tego cyklu obejmuje on bardzo istotne obszary refleksji nad tradycjami faszystwu niemieckiego i również z tego względu zasługuje na szczególną uwagę.

Czesław Karolak

FRANCISZEK RYSZKA: *W kręgu zbiorowych złudzeń. Z dziejów hiszpańskiego anarchizmu 1868 - 1939*. T. 1 - 2. Ośrodek Badań Społecznych. Warszawa 1991, 670 ss.

„Kierując się dyrektywą poznawczą *in omnia dubitare* lub po prostu zwykłą przekorą wobec panujących stereotypów, chciałem rozjaśnić 'czarną legendę' anarchizmu nie tylko dlatego, iż jest ona nazbyt czarna, ale dlatego, że jest legendą” — tymi słowami rozpoczyna się książka F. Ryszki poświęcona dziejom anarchizmu w Hiszpanii. Praca składa się z dwóch tomów i ma zarazem dwa oblicza. Pierwsza część, poświęcona fazie federacyjnej dziejów anarchizmu, obejmuje lata 1868 - 1910. Jest to objętościowo mniejsza część, ale zawiera bardzo duży ładunek informacji. Zmusza to do bardzo uważnego śledzenia toku wykładu autora. A nie jest to łatwe, gdyż autor próbuje łączyć ze sobą szereg najróżniejszych problemów lub przerywa tok wykładu podejmując nowe tematy, odbiegające nieraz daleko od spraw hiszpańskich (np. fragment poświęcony opisowi zamachów wykonanych przez anarchistów francuskich — ss. 196 - 206). Natomiast rozważania dotyczące genezy i początków anarchizmu w Hiszpanii autor wzbogaca przykładami z literatury pięknej, co również nie zawsze ułatwia lekturę pracy.

Tom drugi, obejmujący lata 1911 - 1939 dotyczy okresu bardziej zorganizowanego działania anarchistów. W końcu 1910 r. powstała w Barcelonie Powszechna Konfederacja Pracy — *Confederacion Nacional del Trabajo* — CNT (formalnie powołana we wrześniu 1911 r.), która odtąd wytyczała kierunki działalności hiszpańskiego anarchizmu.

Od początku XX w. anarchizm stanął wobec wydarzeń zmieniających radykalnie kształt polityczny i społeczny Hiszpanii. Po okresie dyktatury przyszedł czas na określenie postawy wobec Republiki, a później zaangażowanie się w wojnę domową. Autor postawił przed sobą trudne zadanie: określić politykę anarchistów wobec państwa i sił politycznych oraz umiejscowić anarchistów na mapie politycznej Hiszpanii, szczególnie w okresie II Republiki.

Część II jest napisana przystępniej, traktuje bardziej o polityce niż o ideach. Zwraca tutaj uwagę problem stosunku do ZSRR, faszystwu, idei i praktyki socjalizmu i komunizmu. Autor nie zapomniał również o aktywności CNT w międzynarodowym ruchu anarchistycznym (Międzynarodówka Anarchistyczna). Najwięcej miejsca jednak poświęcono przemianom wewnętrznym, szczególnie rozbieżnościom w kwestii prowadzenia walki metodami mniej lub bardziej pokojowymi. Fascynacja anarchizmem nie spowodowała pominięcia przez autora kwestii szczególnie obciążających hiszpański anarchizm (głównie z rąk anarchistów zginęło w okresie po powstaniu republiki kilka tysięcy przedstawicieli duchowieństwa; destrukcyjne w skutkach były również walki z socjalistami w Barcelonie w ostatnich miesiącach wojny domowej).